

Željko Kaluđerović, *Rana grčka filozofija*, Zenica, 2017. god.

Knjiga pod naslovom *Rana grčka filozofija* novo je djelo novosadskog i tuzlanskog profesora historije filozofije Željka Kaluđerovića. O njegovom bogatom znanstvenom iskustvu, kao i poznavanju, primarno, helenske filozofske tradicije svjedoče i naslovi njegovih prethodno objavljenih djela *Aristotel i predsokratovci* (Novi Sad, 2004.) *Predsokratsko razumevanje pravde* (Novi Sad, 2013.), *Helensko poimanje pravde* (Novi Sad, 2010.), *Dike i Dikaioisyne* (Skoplje, 2015.) i *Filozofski triptih* (Novi Sad, 2014.). Za razliku od navedenih naslova, napisanih dominantno iz praktičke filozofije u Kaluđerovićevoj najnovijoj knjizi naročit značaj je posvećen teorijskoj filozofiji, što je na određeni način i izvjesni kompendij sa njegovim dosadašnjim istraživanjem historije grčke filozofije. Osobitost knjige *Rana grčka filozofija* jeste što je publicirana u Zenici, dok svojim ospegom obuhvaća 182 stranice

teksta. Dodatni specifikum knjige jeste da je nakladnička kuća Hijatus iz Zenice publicirala ovu znanstvenu publikaciju.

Knjiga *Rana grčka filozofija* pored *Predgovora* i *Uvoda* sadrži još tri iscrpna poglavlja, te inkorporira i značajne prateće dijelove poput liste skraćenica, literature i dodatka biografske naravi otisnutog na korici knjige. U *Uvodu* knjige Kaluđerović predstavlja različite pristupe proučavanja predsokratske filozofije. Osim prezentiranih pristupa obrazlaže i naučni metod kojim se koristio. Riječ je o prosuđivanju predsokratske misli na temelju *Corpusa Aristotelicuma* a kroz prizmu Aristotelovog učenja o četiri kauze. Pored toga fokusira se i na kontekst razvoja određenog mišljenja. Prilikom razmatranja Stagiraniniovih djela, uočava da su u njegovom filozofskom *Corpusu*, zapravo, kondenzirane formulacije o prvim filozofima. Dapače,

upravo iz toga razloga, budući da je Aristotel sažeo misli prethodnih filozofa, Stagiraninovo djelo predstavlja odličan izvor za tumačenje historije filozofije, što ga i čini prvim historičarem filozofije. Štaviše i sam Aristotel izdvaja neophodnost izučavanja filozofije prethodnika, jer je za njega filozofska tradicija temelj na koji se oslanja. No, Kaluđerović, jednako tako, naglašava da Aristotelovo tumačenje ipak nije puka historijska rekonstrukcija, već je riječ o vlastitoj Stagiraninovoj projekciji filozofije prethodnika. Za razliku od historičara filozofije, Aristotel je razvijao ranu grčku filozofiju iz znatno bliže temporalne i nesumnjivo dosta manje duhovne udaljenosti, negoli su to činili moderni historičari filozofije. Nakon *Uvoda* slijedi i prvo poglavlje *Predelajska stanovišta* gdje je razmatrano prvotno razdoblje filozofije sukladno njenom geografskom i historijskom pozicioniranju, te osim Miletske ili Jonske škole, također, prezentira i divergentne pravce u Velikoj Grčkoj, tj. Pitagorejsku školu. Autor, između ostalog, na stranicama ovoga poglavlja predočava filozofsko učenje Talesa, Anaksimandra, Anaksimena, Pitagorejaca i Heraklita. Budući da je poglavlje podijeljeno na pet podpoglavlja, Kaluđerović, što je i logično, započinje predstavljanje ove epohe s

podnaslovom *Talesova voda*. Kao što je prethodno kazano za autora su Aristotelova djela jedan od najznačajnijih izvora za razumijevanje predsokratskih učenja. Razmatrajući Talesovo učenje, a na osnovu Stagiraninovih tekstova, zapaža se da je upravo Tales prvi filozof koji koristi pojmove: „bivstvo“, „apsolutno“, „svojstvo“, „uopće“ i „element“. U svojim rasuđivanjima Tales eksplicira pojam vode, koja u mudrostima različitih kulturnih i civilizacijskih obzorja zauzima značajno mjesto. No, za razliku od brojnih prvenstveno religijskih refleksija pojma vode, Kaluđerović ističe da upravo kod Talesa biva naglašena nemitska narav razumijevanja toga pojma, što će, dapače, docnije u svojim filozofskim nazorima daljnje razvijati i Aristotel. Štaviše, Stagiranin pozicionira pojam vode u Talesovom misaonom korpusu kao *causu materialis*. Osim toga, voda je za Talesa *arhe*, što je u suštini i njegov najznačajniji doprinos, kojim je ujedno demistificiran njen značaj, te je, zapravo, naglašena tj. ukazana je vrijednost cjeline bez prisezanja za drevnim mitovima, ili, pak antropomorfim religioznim vjerovanjima. Poslije toga slijedi i naredni dio knjige *Anaksimandrov apeiron*. Inače, iza Anaksimandra je ostao najstariji filozofski zapis

– fragment. Razviđajući pojam *apeirona* Kaluđerović predstavlja njegovo značenje u historijskom, filološkom, i, naravno, filozofskom diskursu. Tako se, između ostalog, *apeiron* može razumjeti kao nešto što je na unutarnji način neograničeno, ili pak da je „nešto između elemenata odnosno da je mješavina elemenata“. No, na samom koncu ovoga potpoglavlja profesor antičke filozofije na tragu Aristotela naglašava da se usprkos brojnim značenjima npr. besmrtno, nepropadivo, božansko; *apeiron* interpretira kao „tvar“. Osim Talesu i Anaksimandru na sljedećim stranicama poglavlja posvećena je pažnja još jednom miletskom filozofu Anaksimenu i to u odjeljku *Anaksimenov aer*. Dakle, posljednji miletski filozof je pozicionirao princip svega u elementu zraka, te je raspravljao o zgušnjavanju i razrjeđivanju. Kasnije se ovo učenje povezuje sa grčkim predsokratskim vjerovanjem u postanak svijeta, jer su „potomci“ zraka zemlja, vatra i voda. Profesor Kaluđerović u svojoj knjizi potencira činjenicu da je Anaksimenes pisao proznim stilom na jednostavnom i neizvještačenom jonskom dijalektu. Pored toga može se primijetiti i naročita Anaksimenesova distanciranost od mitske pozadine učenja o *aeru*, pa analogno kazanom Anaksimenesov filozofski pisani sadržaj i izraz

dobrano se približava racionalnom diskursu. Nasuprot tome, kod Anaksimandra se itekako ističe pjesnički stil. Anaksimenes, zapravo, naglašava važnost *aera* koji je odista i *apeiron*, s tim da je za razliku od Anaksimandra kod koga je *apeiron* svojstvo osnovnog bitka, kod Anaksimenesa bivstvo. Time se Anaksimenes dodatno približava svojim učenjem – kasnijoj u historiji filozofije – diferencijaciji između bivstva i svojstva odnosno supstancije i akcidencije. Kaluđerović primjećuje i da je Anaksimenes bio pod vidnim utjecajem animističke percepcije prirode, budući da je i za njega ova kozmogonija bila fundirana na predodžbi kozmosa kao oblika živog organizma koji diše odnosno ima dušu. Zanimljiva je Kaluđerovićeva prosudba, da je u historiji filozofije nerijetko prešućivan značaj Anaksimenesa. Tako je njegov doprinos Martin Heideggera, npr., izostavio u svojoj periodizaciji historije filozofije, dok ga Friedrich Nietzsche nije uopće spomenuo. S druge strane, Anaksimenes je, pak, utjecao na Diogena iz Apolonije, a utjecaji se mogu detektirati i kod Leukipa te Demokrita. Anaksimenesa je moguće okarakterizirati i kao jonskog filozofa koji pripada tradiciji monista. Nakon razmatranja Anaksimenesove filozofije slijedi dio knjige pod nazivom *Pitagorejski brojevi*. Na

samom početku odjeljka istaknuto je da su u to vrijeme egzistirale dvije italijanske „škole“, Pitagorejska i Elajska. Pitagorejci su manje više zadržali religioznu notu, za razliku od miletskih fizičara, koji su se, uglavnom, distancirali od mitsko-poetskog i antropomornog razumijevanja svijeta. Isto tako su bili više istraživači, za razliku od Milećana, koji su „tragali za jedinstvenim materijalnim uzrokom svega“. Neophodno je istaknuti da su pitagorejci u historiji ostali upamćeni po religijskoj doktrini o *palingensi*. Osim ove vrste vjerovanja bili su poznati i kao poznavatelji astronomije, brojeva, ali i učenja o harmoniji. U njihovom nauku o parnom i neparnom odnosno ograničenom i neograničenom razvijaju se brojevi, zbog čega se može govoriti i o određenom dualizmu. Drugim riječima, pitagorejci su razviđali brojeve kao ono „od čega su stvari načinjene“. Prilikom eksplikacije pitagorejskog pojma harmonije, Kaluđerović se referira na filozofski nauk Platonovih i Aristotelovih spisa, dočim vrlo oprezno izražava i sumnju u autentičnost Aristotelovog spisa *O pitagorejcima* budući da je riječ o „zaboravljenom“ Aristotelovom djelu, koje je došlo do nas iz „druge“ ili „treće ruke“. Također, autor interpretirajući pitagorejske doktrine, uočava

zastupljenost određenih Aristotelovih kauzalnih formi kod Pitagorejaca, te smatra na temelju Aristotelovog teksta da su Pitagorejci poznavali materijalni i formalni uzrok. Pored navedene filozofske opservacije pitagorejskog učenja profesor Kaluđerović posvećuje i nekoliko stranica Heraklitu. Tom prilikom je istaknuto da je za njegovo djelo posebno karakterističan krajnje težak stil. Uostalom zbog toga se i Aristotel susretao sa teškoćama prilikom artikuliranja Efežaninove misli. Heraklitov metafizički sustav se odlikuje sa tri stava a to su: 1) harmonija kao učenje prema kojem je konstantno zastupljen sklad između opreka, 2) kosmos razumijevan kao vječita vatra i 3) njegova znamenita misao da „sve teče“. U vezi sa posljednjim, u tome stavu da „sve teče“ bez imalo sumnje sumiran cjelokupan metafizički doprinos jonske filozofije i to u jednom općem obliku. Heraklit je zapravo jonski mislilac, budući da je prema Efežaninu vatra glavni konstituens, te je uzrok prirodne ravnoteže, zbog čega se može kazati da se u njegovoj filozofiji ističe materijalni uzrok.

U drugom poglavlju *Objekcije Elajaca* artikulirano je Ksenofanov učenje o jednom, ali i Parmenidov nauku o biću, poslije kojega, ukratko, Kaluđerović reflektira nauku Zenona i Melisa. Na samom

početku poglavlja posebna pažnja je posvećena problemu jednog kod Ksenofona, filozofa sa Kolofona koji je utemeljitelj elajske filozofije. Ksenofan je bio i elegičar, a njegov doprinos se može uočiti i u znanstvenom polju historije religije. Kaluđerović, elaborirajući problem jednog, predočava ustaljene interpretacije prema kojima je Kolofonjanin, zapravo, mislio o Bogu. No, aktualizirajući ovaj problem primarno iz filološkog motrišta novosadski profesor detektira da uopće nije riječ o monoteističkom, već o henoteističkom konceptu vjerovanja. Dakle, Kaluđerović pozicionira Ksenofana među predstavnike monizma, prije negoli monoteizma, a što, nasuprot njemu, s druge strane čine brojni historičari filozofije i religije. Analogno tome, upitna je i Aristotelova četverostruka kauzalna shematika, jer ukoliko se razmatra u svjetlu Ksenofanove filozofije o jednom, budući da to učenje *kao takvo* ne poznaje egzistirajuće mnoštvo, onda pojam uzroka ostaje bez smisla. U nastavku poglavlja autor predstavlja misao još jednog elajskog filozofa u podnaslovu „Parmenidovo biće“. Za Parmenida se može kazati da je „otac“ ontologije, jer je prevashodno razmatrao „put istine“ odnosno „put bića“ ili „put jednoga“, dok su nasuprot toga pozicionirani „put

nebića“ ili „put mnoštva“, te se stoga zaključuje da Parmenid nije prihvaćao promjenu. No, u svjetlu Aristotelovog djela se, ujedno, kod Elajaca primjećuje učenje o materijalnom i eficientnom uzroku. U dodatku poglavlja *Objekcije Elajaca* mogu se pročitati i podnaslovi *Zenon* i *Melis*. Prvi je, zapravo branio Parmenidov nauk da jedino biće jeste, odnosno da je stvarnost jedna, ali se njegov filozofski doprinos očituje u činjenici što je „pronatalač“ dijalektičke metode. Dok je, pak, Melis sa Samosa, zapravo, „posljednji“ elajski filozof. Zastupao je tezu da je biće jedno i da je uvijek postojeće, nepromjenjivo, homogeno te je afirmirao tezu da je biće neograničeno i vječno. Elajski monizam je „punu afirmaciju“ doživio upravo u filozofiji Samskog mislioca.

U nastavku knjige, tj., u trećem poglavlju *Postelajski domašaji*, kroz tri konvergentna dijela biva riječi redom o Empedoklovoj, Anaksagorinoj, Leukipovoj i Demokritovoj filozofiji. S obzirom na tu kronologiju, uslijedio je i prvi podnaslov *Empedoklovi elementi, Ljubav i Mržnja*. Naime, za Empedokla iz Agrigenta vjeruje se da je „pronatalač“ retorike. Prema Aristotelu, Empedokle je prvi naučavao o četiri tvarna elementa (voda, zrak, vatra, zemlja), za što se, između ostalog, pretpostavlja,

s jedne strane, da je preuzeo nauk Miletskih filozofa, dok je pak s druge strane zastupljena teza da je na osnovu svog liječničkog djelovanja detektirao značaj navedena četiri elementa. Štoviše, četiri elementa su zapravo po Agrigentincu pozicionirana kao četiri izvorna principa, ili „četiri korijena svega“. Pored toga vrlo je zaslužan u historiji filozofije za uvođenje načela *Ljubavi i Mržnje* u pluralitetu četiri elementa, što je dovelo do pozicioniranja i eficientnog uzroka uz ranije usvojeni materijalni. Dapače, filozof iz Agrigenta je prvi detektirao četiri varijante materijalnog uzroka te je, također, eficientni uzrok pozicionirao kao dvostruk. Iza toga slijedi podnaslov *Anaksagorine homeomerije i Nous*. Za Anaksagorino učenje specifično je naglašavanje pojma *homeomerija*, koga tuzlanski profesor u svom tekstu zadržava u grčkom izvorniku, s tim da navodi i Rosov prijevod za engleski i Bonicov za njemački jezik. Također skreće pozornost i za Ladanovo i Blagojevićevo prevoditeljsko rješenje. Na tragu Aristotela biva istaknuto da su *homeomerije* kod Anaksagore imale status materijalnog uzroka. Osim *homeomerija*, *Nous* se vezuje za Klazemenjanina, koji, uostalom, u njegovoj filozofiji predstavlja eficientni i formalni uzrok. Prije *Zaključka*, nalazi se i posljednji dio knjige oslovljen

sa *Leukipovi i Demokritovi atomi i praznina*. U filozofskom nauku Leukipa i Demorita, motreno iz ugla Aristotelovih djela, uočava se prisutnost materijalnog i formalnog uzroka, dok se pak kroz prizmu Stagiraninovog djela primjećuje da su atomisti zemarili eficientni i formalni uzrok. Naime, razvijali su svoju doktrinu na mišljenju da su atomi tjelesni i logički nedjeljivi, te da se između njih nalaze praznine, kao i da su atomi na određeni način vječni, nepromjenjivi itd. Na kraju knjige izneseni su osnovni zaključci o ovoj problematici, u kojima autor sukusira prethodno iznesena razmišljanja o ranoj grčkoj filozofiji.

Očito je da Kaluđerović sistematski klasificira filozofske probleme predsokratskog razdoblja sa izuzetkom sofista, što će vjerovatno, nadati se, biti dio njegove nove studije. Objavljivanjem knjige *Rana grčka filozofija* obogaćen je „balkanski duh“ i to revitalizacijom izučavanja predsokratske filozofske misli. Štaviše Kaluđerović artikulira jonsku i elajsku filozofsku tradiciju ne samo na temelju historijskih predsokratskih izvorišta, nego je reflektira i kroz prizmu Aristotelovog metafizičkog nauka. Time nesumnjivo konvergira njihove ideje u jednoj ortodoksnoj helenskoj temporalnoj ravni, do čim im ne pristupa divergentno i

van historijskog konteksta, što je često ustaljen, disperzivan i odveć osiromašen metodološki pristup prilikom izučavanja historije filozofije.

Novosadski profesor knjigu potkrepljuje značajnim znanstvenim referencama. Korištene izvore, ali i prijevode određenih pasusa ili pojmova najčešće prevodi samostalno sa starogrčkog jezika. Pored vlastitih prijevoda u temeljnom tekstu, ali i u fusnotama, ispisuje refleksije korištenih termina kao i problema o kojima biva riječ u ovom djelu. Kroz knjigu se specficira genealogija i povijesni razvoj temeljnog filozofskog pojmovlja u grčkoj odnosno predsokratskoj filozofiji. Pored toga prezentira, između ostaloga, i razmišljanja o razrađivanim problemima što su ih u historiji filozofije iskazivali i mnogi filozofi poput G. W. F. Hegel. Kaluđerović pri tome tu vrstu teksta ili pojmovne eksplikacije

navodi u fusnotama tj. podnožnim napomenama. S jedne strane olakšava čitanje teksta ne navodeći tako, npr., citate iz Hegelove *Istorije filozofije* u temeljnom tekstu već u fusnoti. S druge, pak, strane takva metodološka odluka prilikom pisanja knjige može načiniti i poteškoće, pošto čitatelj tokom čitanja sadržaja u podnožnoj napomeni može zanemariti misaoni tok temeljnog teksta. O referentnoj upotrebi literature zbori i činjenica da je Kaluđerović osim originalnih tekstova na starogrčkom jeziku, također, koristio i najreferentniju literaturu na njemačkom, engleskom kao i našim jezicima.

Radi svega ispisanog zaključuje se da je riječ o vrlo ozbiljnom i odgovorno napisanom znanstvenom djelu objavljenom u našoj zemlji, te ga zbog toga preporučujemo našem čitateljstvu.

Orhan Jašić